

DILOROM SALOHIIY,
filologiya fanlari doktori, professor

ALISHER NAVOIYNING SHE'RIY MATNDA SHAKL VA MAZMUN MUTANOSIBLIGI HAQIDAGI QARASHLARI

Annotatsiya: Maqolada ayrim G'arb adabiyoti nazariyotchilarining Sharq mumtoz she'riyatini shaklbozlik o'yinidan iborat, degan fikrlariga munosabat bildiriladi. Mutafakkir shoir Alisher Navoiyning mumtoz she'riyatda shakl va mazmun uyg'unligi haqidagi nazariy qarashlari bayon etilib, asarlaridan misollar havola etiladi. Ulug' shoirning bu sohadagi ma'rifiy va adabiy-estetik fikrlari g'arb olimlarining yuzaki mulohazalariga qarshi asos sifatida keltiriladi.

Kalit so'zlar: mumtoz she'riyat, g'arb adabiy tanqidchiligi, "teatrallik", ma'rifat-badiiy tafakkur, adabiyotshunoslik masalalari.

Аннотация: В статье анализируется вопрос формы и содержания в поэтическом тексте и критически рассматриваются точки зрения отдельных зарубежных литературных теоретиков по данному вопросу. Излагается литературно-художественная позиция великого мыслителя Алишера Навои о взаимоотношении формы и содержания в восточной поэзии, цитируются отрывки из его произведений. Для обоснования этого вопроса рассматриваются духовно-эстетические воззрения великого поэта.

Ключевые слова: классическая поэзия, литературная критика запада, "театральность", духовно-художественное мышление, вопросы литературоведения.

Annotation: The article analyzes the issue of form and content in the poetic text and critically examines the points of view of individual foreign literary theorists on this issue. The literary and artistic position of the great thinker Alisher Navai on the relationship between form and content in Eastern poetry is stated, excerpts from his works are quoted. The spiritual and aesthetic views of the great poet on this subject are considered to substantiate the issue.

Keywords: classical poetry, literary criticism of the West, "theatricality", spiritual and artistic thinking, issues of literary criticism.

Sharq mumtoz she'riyatining turli masalalari g'arb adabiyotshunoslari asarlarida ham o'rganilgan bo'lib, uzoq tarixga ega. G'arb olimlari sharq klassik she'riyatidagi lo'ziga xos mustaqillik, originallik haqida fikr yuritir ekanlar, aksari mistik syujet chizig'iga ega bo'lgan Yevropa poeziyasi materiallariga suyanib ish ko'radilar. Ana shu sababdan ham ularning bildirgan fikrlari va xulosalarida biryoqlamalik, chegaralanganlik ko'zga tashlandi. Jumladan, she'riyatda shakl va mazmun masalalarining o'rganilishi xususida ham xuddi shu holni ko'rish mumkin. Bunday g'arb nazariyotchilarining fikrlariga ko'ra, sharq klassik poeziyasi-

da an'anaviylik kuchli bo'lganligi sababli, originallik, o'ziga xoslik faqat badiiy asarning tashqi ko'rinishi, shaklidagina namoyon bo'ladi. Ya'ni, klassik poeziyada mavzu va mazmun avvaldan belgilab berilganligi, har bir shoir o'z mahoratini ana shu mavzuning yangicha talqini, badiiy ishlanilishida ko'rsatishi lozim ekanligi, bu sohadagi qat'iy an'anani buzishga huquqi yo'q ekanligini ko'zda tutib, g'arb mualliflari: "...авторы стремятся превзойти друг друга в мастерстве владения формой и достигают в соперничестве высокого артистизма", (3, 142) degan xulosaga keladilar. Ya'ni, bu nuqtayi nazarga ko'ra, o'zining mustaqil ijodkor ekanligini ta'kidlash uchun sharq klassik poeziyasi vakili o'z badiiy yaratmasining shakligagina e'tibor qaratishi lozim, ya'ni, badiiy san'atlar o'yinini ko'rsatishigina kifoya bo'ladi.

Fransuz olimi P.Zyumtor asarlarida ham xuddi shu mazmundagi fikrlar takrorlanib, u hatto o'rta asr o'quvchisi poetik asardan uning badiiy shaklidan o'zga hech narsa kutmaydi, bu poeziyaning asosiy xususiyati uning namoyishkorligidadir (aynan: "театральность" so'zini qo'llaydi) deyishgacha boradi. U e'tirozga o'rin qoldirmaydigan bir tarzda sharq poeziyasida "mazmun, ma'no va axborotga nisbatan shakl katta ahamiyatga egadir", degan fikrni bildiradi. (3, 143)

Arab poeziyasini o'rgangan ingliz olimi X.A.R. Gibbning ta'kidlashiga ko'ra ham, "целью его (ya'ni, klassik shoirning – S. D.) было, развивая ту или иную тему по чётко обозначенной канве, украсить её всеми доступными средствами искусства, превзойти своих предшественников и современников красотой, выразительностью, сжатостью фразы, правдивостью описания и восприятия действительности" (tarjimasi: shoirning maqsadi u yoki bu mavzuni aniq chizilgan doira ichida rivojlantirib, uni o'zi bilgan barcha san'at vositalari bilan bezashi, o'zidan avval o'tgan shoirlar va zamondosh shoirlardan tilining go'zalligi, ma'nodorligi, iboralarning aniq va lo'ndaligi, hayot tasviri va ifodasining haqqoniyligi bilan ajralib turishdan iborat edi). (4, 3-9)

Shunga o'xshash fikrlarni bir-birini takrorlovchi va shu zamindan fikrlarini rivojlantiruvchi boshqa bir qator g'arb va ba'zi rus olimlari asarlarida ham ko'rish mumkin. Qizig'i shundaki, klassik arab, fors-tojik yoki turkiy poeziyaning ayrim davrlari yoxud alohida olingan yozuvchilar guruhi faoliyati yuzasidan chiqarilgan xulosalar ko'p hollarda umuman sharq poeziyasi va uning barcha davrlariga nisbat beriladi.

Albatta, bu muammoga turli yondashuvlar, nuqtayi nazarlar mavjud bo'lib, jumladan, rus olimlari D.S.Lixachev, I.Y.Krachkovskiy, M.V.Jirmunskiy, A.B.Kudelin kabilar yuqorida keltirilgan mulohazalardan tamoman farq qiluvchi fikrlarni bayon etganlar. Masalan, M.V.Jirmunskiy jahon adabiyotshunosligidagi bunday "formalistlar"ni tanqid qilib, klassik arab poeziyasidagi badiiy libos bevosita davr va uslub masalalari bilan ham bog'liq ekanligini, ya'ni har bir davrda adabiy asar ma'lum uslubda yozilib, davr yangilanishi bilan uslub ham yangilanishini ta'kidlaydi va shunday deydi: "...эволюция стиля как система художественно-выразительных средств или приёмов тесно связана с изменением общего художественного задания, эстетических навыков и вкусов, но также всего мироощущения эпохи" (tarjimasi: uslub tadriji badiiy-ifodaviy vositalar va usullar tizimi sifatida umumiy badiiyatga qo'yilgan vazifaning, estetik malaka va didning, hatto butun bir davr mafkurasining o'zgarishi bilan bog'liqdir). (5, 61)

Ammo ushbu noto'g'ri fikrlarga nisbatan o'zbek adabiyotshunosligida hanuz chuqurroq ilmiy munosabat mavjud emas. Bu bahsga mutafakkir shoir va o'zbek adabiyotshunosligining ilk nazariyotchisi Alisher Navoiy ijodi misolida ilmiy asosli va aniq javoblarni berish mumkin.

Darhaqiqat, har qanday qalamkash o'z asarini biror maqsadni ko'zlab yaratadi. Islomgacha bo'lgan davr arab sahrolarida bitilgan g'azallarda shoir o'zining nuqtadonligi, topqirligi, fahmi tez va farosatligi, hofiza quvvati bilan boshqalardan ustunligini namoyish etishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, insoniyat sharq uyg'onish davrining kamolot cho'qqisiga yetgan bir davrda bu davrning eng yetuk vakili Alisher Navoiy, albatta, badiiy asar yaratishdan tamoman o'zga maqsadlarni ko'zlagan edi.

Navoiy she'riyatda shakl va mazmun mutanosibligi masalasiga o'zining badiiy-estetik prinsiplari mukammal bayon etilgan "Badoye' ul-bidoya" devoni debochasida to'xtaladi va badiiy shakl faqatgina ijodkor maqsadi, g'oyaviy qarashlari ifodasi uchun xizmat qilmog'i lozimligini ta'kidlaydi. U she'riyatni faqat lafziy san'at – shaklbozlik deb tushunmaydi. Ulug' shoir poeziyadagi "mazmun" deb tushuniladigan narsaga ham jiddiy e'tibor bilan qaraydi. Uningcha, har qanday mazmun ham poetik asarni yuzaga keltira olmaydi. Poetik fikr insonning his-tuyg'ulari, ruhini o'yg'otmog'i va asosiysi, biror "ma'rifatomez va mav'izatangez" bayt bilan bo'lsa ham uning ongi va tafakkuriga ijobiy ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Poeziya zimmasiga shunday ma'rifiy va ijtimoiy vazifa yuklagan Navoiy uni o'z davrining faol san'at turlaridan biriga aylanishi uchun xizmat qildi.

Navoiy ijodida poetik san'atlar shoirning ezgu maqsadlari, estetik idealini badiiy ifoda etish uchun vosita bo'lib xizmat qilgan. "Navoiy uchun hech qachon she'riy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. U haqiqiy novator ijodkor sifatida, o'zining butun san'atkorlik mahoratini, muhim ijtimoiy-siyosiy fikrlari, olijanob g'oyalarini yuksak badiiy saviyada ifoda qilish uchun dadillik bilan ishga solgan". (6, 166)

Uning falsafiy-badiiy tafakkuri taraqqiyoti islom ma'naviyatini keng idrok qilish va uni o'z ijodiy va ijtimoiy faoliyatida targ'ib etish g'oyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Mo'tabar islomiy manbalar bo'lmish Qur'oni Karim va payg'ambar Muhammad alayhissalom hadislarida ifodalangan fikrlar Alisher Navoiyning badiiy asarlarida go'zal tashbehlar, betakror lavhalar vositasida aks etadi. Shuning uchun ham bu davrni mukammal o'rganmay turib, sharq adabiyoti ma'no va mazmun jihatidan cheklangan, deya da'vo qilish biryoqlama xulosalardan o'zga narsa emas.

Mavzun fikrning oddiy axborot vositasi bo'lmish tilga nisbatan maftunkor, jozibali va yoqimli bo'lishida badiiy san'at yaratuvchi unsurlarning katta ahamiyatga ega ekanligi bir qator islom ulamolari asarlarida ham qayd etiladi.

Islom ulomalarining uqdirishicha, Qur'oni Karim – ilohiy kitob, "Allohning so'zi" bo'lganligi tufayli, o'zining betakrorligini ta'minlovchi qator xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlarni inson nutqining biror ko'rinishida – oddiy, badiiy, nazmiy yoki nasriy bo'lsin – ifodalash mushkul, to'g'rirog'i, ularni inson zoti o'z tilida ifodalay olmaydi. Buni isbot etish uchun musulmon ulamolari Qur'oni Karim badiiyatini o'rganish va uni arab nazmi va nasrining eng yuksak namunalari bilan solishtirishga ehtiyoj sezganlar. Shu tariqa Qur'oni Karim va musulmon ulamolari bevosita adabiyotshunoslik muammolari muhokamasiga tortiladilar. Vaholanki, Qur'oni Karimning betakror va ilohiyligi uning "Isro" surasida aniq va ravshan ifodalab berilgan: "Aytgin (Ey, Muhammad): "Agar insu jinlar jam bo'lib, bir-biriga yordam berib urinsalar ham Qur'onga o'xshash narsani keltira olmaydilar". (8, 202)

Arab musulmon nazariyotchilaridan Abd-al-Qahir Jurjoni o'zining "Daloil al-e'joz" (7, 78) va "Kitob asror al-balog'a" (7, 105) asarlarida Qur'oni Karimning betakror badiiyatini ta'minlashi mumkin bo'lgan barcha omillar – ma'nosi anglanishi mushkul bo'lgan so'zlarda (alfozi mufrad), ularning ohangdorligida, harf va harakatlar munosabati yoki ruknlarda, vasl va qofiyalarda, o'xshatish va istioralarda aks etishi mumkinligini taxmin qiladi va bu mulohazalarini ilohiy kitob asosida mukammal o'rganadi. Nihoyat, muqaddas kitobning betakror jozibasi va maftunkorligini yolg'iz shu san'atlar tashkil eta olmasligiga imon keltirgan olim, uning ilohiy go'zalligi o'ziga xos va faqat ungagina munosib bo'lgan uslubi, nazmidadir, degan xulosaga keladi.

Al-Jurjoni badiiy shakl va mazmun uyg'unligida yaratilgan badiiy asarda mazmun yetakchi o'rin tutishini ta'kidlaydi. Biroq, uning fikricha, har qanday mazmun biror shaklda namoyon bo'ladi. Adabiy asarda shakl o'zgarishi bilan mazmun ham ma'lum darajada o'zgaradi. Shu nuqtayi nazardan arab adabiyotshunosi klassik adabiyotda shakl mukammalligi ma'no, mazmun mukammalligiga, dinamikasiga xizmat qiladi, degan xulosaga keladi.

Adabiyotshunoslik masalalari bilan eng ko‘p va izchil shug‘ullangan Alisher Navoiy bu masala xususida ham katta ilmiy qimmatga ega bo‘lgan fikrlarini bayon etdi.

Shoir “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasida yozishicha, poetik asarda badiiylikni ta’minlovchi omillardan birinchisi poetik mazmundir. Poetik mazmun badiiy asarning joni bo‘lsa, boshqa omillar go‘yo unga komillikni, bashariy qiyofani bag‘ishlovchi chiroyli libosga o‘xshaydi.

Shoir o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning badiiy asar yaratishdagi imkoniyatlari xususida fikr yuritib “...bu lafzda muncha vus‘at va maydonida fushat topilur. Kerak-kim, munda har nav’ suxanguzorlig‘ va fasehguftorlig‘ va nazmsozlig‘ va fasonapardozlig‘ os-onroq bo‘lg‘ay ... Bu tilda g‘arib alfoz va ado ko‘pdur”, deb yozadi. (1, 11) Buyuk shoir ana shu mulohazalardan kelib chiqib, fikrni badiiy ifodalashda turkiy tilning badiiy shakllari, xilma-xil imkoniyatlaridan g‘oyat san‘atkorlik bilan foydalanadi. Shoirning g‘azallarda tadrijiylik va yakporalik, voqeabandlik va voqebayonlik xususiyatlari haqidagi fikrlari orqali poetik asar mukammalligini ta’minlovchi omillar badiiy shaklga nisbatan badiiy mazmun bilan, muallifning g‘oyaviy maqsadlari bilan ko‘proq bog‘liq ekanligi anglashiladi.

U “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon”, “Mufradot” kabi asarlarida va bir qator holotlarida biz yuqorida keltirgan ba’zi g‘arb tanqidchilarining sharq g‘azalchiligini “artistizm”dan iborat, degan tushunchalariga nisbatan o‘zining sof ilmiy nuqtayi nazarini bayon etgan edi, lirikasi misolida esa o‘z fikrlarining amaliy ifodasini ko‘rsatdi.

“Badoye’ us-sanoye” muallifi Navoiyning she’rda badiiy san‘atlarni qo‘llashda nihoyatda talabchan bo‘lganligini qayd etib, ma’naviy san‘atlardan imtino‘ yoki mumtane’ san‘ati bobida bu san‘atni qo‘llashda haddan oshuvchi yoki farosatsizlik qiluvchi shoirlarga qattiq tanbeh berganligini eslatadi: “Albatta, tasavvuf ahli-yu ma’no arbobining o‘zga tili bordur va alarning deganning o‘zga ma’nosi bordurkim, ko‘runushta har necha shariatqa xilof bo‘lsa ham, haq-u haqiqatdur va kishining alarg‘a e’tiroz qilg‘udek holi yo‘qtur. Ammo ul ma’nodin mutlaqan bexabar safsatachi shoirlar jamoati ul jamoatqa taqlid qilurlar va shar’i sharifqa xilof bema’ni nimalarni ayturlarkim, hazrat-i xudovandgor (ya’ni, Navoiy – S.D.) goh-goh qilib turgandek (ammo ko‘praq bo‘lsa yaxshiroq bo‘lur edi) alarning yaxshilab adabin bermak keraktur”. (2, 264)

Ammo sharq mumtoz she’riyatida mazmunga putur yetkazilmay, balki har bir fikrni maxsus ta’kidlab o‘tishga moslangan shaklsozlik san‘atida bilag‘onlik ko‘rsatish tajribasi ham bor. Shu mazmunda Atoullloh Husayniy Hazrat Navoiyning badiiy san‘atlar borasida nihoyatda o‘tkir bilimdon ekanligini tasdiqlovchi yana bir voqeani hikoya qiladi. Lafziy go‘zalliklar sirasiga kiruvchi tarofuq san‘ati shunday san‘atki, bunda har misrani istagan boshqa bir misra bilan qo‘shib o‘qilsa, o‘sha she’rdan bir bayt hosil bo‘ladi, ma’no va qofiyaga hech halal yetmaydi. “Mundoq bir san‘atni e’tibor qilish ko‘pdin beri xotiramda aylanib yurar, ammo ani aytmish yo‘li bandaga kelmas erdikim, hazrati xudovandgor majlisiga erishmak navbati yetti va yaqinlik paydo bo‘ldi. Ul fikrni izhor ettim. So‘zum tugagach, o‘shul on ul hazrat davotu qalam tiladilar va filbadiha ushbu ruboiyni aytilar (ruboiy):

Ro‘y-i tu zi ruh-i osmoniy xushtar,
Qaddi tu zi sarv-i bo‘stoniy xushtar,
La‘l-i tu zi ob-i zindagoniy xushtar,
Nutqat zi hayot-i jovidoniy xushtar.

Ruboiyning tarjimasi:

Sening yuzing osmon yuzidan (oy, quyosh) yaxshiroq,
Qading bo‘ston sarvidan yaxshiroq,
La‘ling (labing) hayot suvidan yaxshiroq,
Nutqing abadiy hayotdan yaxshiroq.

Aksari zamona fozillari-yu atog'lig' xushtab'lardin bo'lmish majlis ahli hayron qoldilar va taajjub barmog'in tishlariga oldilar. Bu sargashta ham tan berib quloq tuttum. Bu ish zamona fozillariga necha ko'p g'arib-u ajib tuyulmasun, ammo ul oliymiqdor ummondin bir qatradur va zarrot-i jahondin bir zarradur". (2, 89)

Navoiy o'zining har bir asarida klassik she'riyatga biror yangilik berishni maqsad qilib qo'yadi. Birinchidan, Alisher Navoiy o'z lirikasida badiiy san'at vositalaridan mukammal darajada foydalanar ekan, o'sha davr turkiy she'riyatida avvaldan ma'lum bo'lgan va mustahkam qonuniyatga asoslangan san'atlarning shoir g'oyaviy maqsadini yanada aniqroq aks ettirib faoliyat ko'rsata olishi mumkinligini isbotlab berdi.

Ikkinchidan, Navoiy badiiy adabiyotning vazifasi jamiyatga badiiy shaklda xizmat qilishdan iborat ekanligini, mukammal yaratilgan insonning fikri va so'zi ham go'zal, mukammal, yoqimli bo'lishi lozimligini o'z she'riyati misolida tasdiqlaydi. Bu bilan Navoiy sharq adabiy merosi butun insoniyat kelajagiga daxldor olamshumul ahamiyatga ega bo'lib, uning shaklbozlikdangina iborat emas ekanligini qayta-qayta uqdiradi. Agar lirikaning katta ijtimoiy vazifasi shubhasiz ravshan bo'lmaganda edi, Navoiy o'z she'rlaridagi har bir bayt yoxud so'z mavqeyi masalasiga jiddiy e'tibor bermagan bo'lar edi.

Uchinchidan, shoir turkiy til xususiyatlari, stilistikasi qonuniyatlari, og'zaki badiiy yodgorliklarning yozma adabiyotga, xususan, lirikaga ta'siri masalasi, umuman, XV asr ijodiy poetik uslubi va bu uslub negizini tashkil etuvchi xalqchilik tamoyilini mukammal darajaga yetkazishga muvaffaq bo'ldi. Shoir yangi turkiy so'zlar, iboralar, maqollarni o'z nazmiga kiritdi, ularga sayqal berdi. Demak, turkiy til va she'riyatning hazrat Navoiy ijodi orqali ma'rifiy mazmun bilan boyishi va yangilanishi, kamolot cho'qqisiga ko'tarilishida uning o'ziga xos estetik zakovatining ham ma'lum darajada o'z o'rni va hissasi bor ekan.

Alisher Navoiy g'azallarining shakl va mazmun mutanosibligi nuqtayi nazaridan tahlili va talqinlari uning nihoyatda keng dunyoqarashi va zakovati, she'rshunoslik sohasidagi chuqur bilimi va o'z davri uchun taraqqiyparvar bo'lgan g'oyaviy-estetik mavqeyidan dalolat beradi. Shunday ekan, g'arb adabiy tanqidchiligidagi noto'g'ri fikrlarga munosabatimizni bildirib borishimiz eskiradigan masala emas, bu masalaga yosh ilmiy kuchlarning e'tiborini tortish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Асарлар. МАТ, XX-томлик. XVI-т. – Т.: “Фан”, 2000.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиҳ ус-санойиҳ. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.
3. Григорьян С.Н. Из истории, философии Средней Азии и Ирана VII – XII вв. – М.: Наука, 1960.
4. Дильтей В. Введение и науки о духе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Наука, 1987.
5. Иванов С. Арабизмы в турецком языке. – Л.: ЛГУ, 1973.
6. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1973.
7. Проблемы арабской культуры. – М.: Наука, 1987.
8. Курьони Карим. – Т.: “Чўлпон”, 1992.